

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՌՈՒԲԵՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ՀԱԻ

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՑԱՆԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Նկրածություն. Սույն աշխատանքի գլխավոր նպատակն է ներկայացնել Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի երկրագործական մշակույթի ընդհանուր բնութագիրը միջին դարերում: Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի հնագիտական պեղումների ժամանակ քաղաքի կենտրոնական թաղամասում հայտնաբերվել են երկրագործության հետ առնչվող աշխատանքային գործիքներ, հարմարանքներ (երկաթե խոփեր, ցաքատ, դանակներ, գյուղատնտեսական մթերքներ պահելու համար նախատեսված խեցանոթներ և այլն), հարուստ հնաբուսաբանական նյութ, որոնք վկայում են Տիգրանակերտի միջնադարյան երկրագործական տնտեսության էական դերակատարման մասին: Համադրելով վերը նշված հնագիտական նյութերը միջնադարյան Արցախին և հարակից տարածքներին առնչվող մատենագրական և վիմագրական տեղեկությունների հետ՝ փորձել ենք վերականգնել միջնադարյան Տիգրանակերտի երկրագործական տնտեսության ընդհանուր բնութագիրը:

Երկրագործություն. Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների տնտեսական կյանքում, արհեստներից և առևտրից բացի, կարևոր դեր ունենում էր գյուղատնտեսությունը, որով խոշոր քաղաքներում, ինչպիսիք էին միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքները Անին, Դվինը և այլն, զբաղվում էին առավելապես արվարձանների բնակիչները: Փոքր քաղաքներում և գյուղաքաղաքներում (Երևան, Գառնի, Արուճ, Բագարան,

Մրեն, Թալին) գյուղատնտեսությունը կազմում էր բնակչության զգալի հատվածի զբաղմունքը: Խոշոր քաղաքներում գյուղատնտեսության կարևորագույն դերը հաստատվում է պեղումներից գտնված զանազան գտածոներով, ինչպես նաև վիմագիր արձանագրություններով, որոնցում հաճախ խոսվում է գյուղատնտեսությանն առնչվող այս կամ այն հարկի վերացման մասին: Նման վիմագրական արձանագրություններով հատկապես հարուստ է Անի քաղաքը¹:

Փոքր քաղաքների և գյուղաքաղաքների վիմագիր արձանագրությունների գերակշիռ մասը վերաբերում է գյուղատնտեսական զանազան հարկերին և դրանց կրճատմանը, իսկ պեղումների ժամանակ գտնված նյութերում զգալի թիվ են կազմում տարբեր տիպի գյուղատնտեսական աշխատանքային գործիքները²:

Միջնադարյան Հայաստանի առավել զարգացած և բարեբեր տնտեսական շրջաններից էր Արցախը, որը Թ.-ԺԳ. դարերում հայ, մասամբ նաև օտար (արաբապարսկական, վրաց) պատմիչների կողմից հիշատակվում է առավելապես խաչեն անվամբ, ինչը պայմանավորված էր խաչենի իշխանության հզորացումով, որի իշխանանիստն էր խաչենի բերդը: Ենթադրվում է, որ նահանգի խաչեն անունը ծագել է հենց բերդի անվանումից, որը գտնվում էր Արցախ նահանգի Մեծիրանք (Մեծ Առանք, Մեծարանք, Մեծիւրեանք) գավառի արևմտյան մասում³:

Արցախում գյուղատնտեսությունը հիմնականում զարգացած էր հարթավայրային և նախալեռնային շրջաններում, ուր բնակլիմայական պայմաններն առավել բարենպաստ էին գյուղատնտեսության տարբերի ճյուղերի զարգացման համար՝ ի տարբերություն բարձրլեռնային շրջանների, որտեղ զարգացած էր անասնապահությունը կամ էլ՝ միայն հացահատիկային մշակաբույսերի մշակությունը:

¹ Գ. Գրիգորյան, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին, Էջմիածին, 2002, էջ 45-80. Թ. Խ. Հակոբյան, Անիի պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև 1045 թվականը), Երևան, 1980, էջ 141-142. Հ. Մանանդյան, Քաղաքները Հայաստանում 10-11-րդ դարերում, Երկեր, հ. Զ., Երևան, 1985, էջ 330:

² Կ. Մաթևոսյան, Անի-Շիրակի պատմության էջեր (հողվածների ժողովածու), Երևան, 2010, էջ 236. Հ. Լ. Պետրոսյան, Գառնին IX-XIV դարերում, Երևան, 1988, էջ 99-107:

³ Բ. Ուրտաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 31. Ա. Հակոբյան, Խաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը և նրա իշխանատունը Թ.-ԺԳ. դարերում, ՀԱ, Վիեննա-Երևան, 2010, թ. 1-12, էջ 73-90. Ա. Հակոբյան, Պատմաաշխարհագրական և վիճակագրական հետազոտություններ, Արցախ և Ուտիք, Վիեննա-Երևան, 2009, էջ 252-253:

Ըստ է. դարի պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացու⁴ Արցախում և նրա հարևան Ուտիք նահանգում զարգացած էր հացահատիկայինների, ինչպես նաև բամբակենու և մետաքսի մշակությունը⁵, խաղողագործությունը՝ երկրամասի ընդարձակ խաղողի այգիներով, և գինեգործությունը:

Տիգրանակերտ քաղաքը⁶, որը հիմնադրվել էր դեռևս Ք. ա. Ա. դարում Տիգրան Մեծ (Ք. ա. 95-55 թթ.) արքայի կողմից, գտնվում էր Արցախի հարթավայրային հատվածում և տարածվում էր Վանքասար լեռան հարավարևելյան ներքնալանջի վրա և այդ լանջին կից գոգավորությունում՝ Արքայական աղբյուրների (Շահբուլաղ) հարևանությամբ՝ զբաղեցնելով մոտ 70 հա տարածք (նկ. 1, 2)⁷:

Տիգրանակերտ քաղաքի պեղումների ժամանակ գտնված հնաբուսաբանական նյութի⁸ զգալի մասը վերաբերում է ցորենի և գարու ածխացած մնացորդներին: Որոշակի քանակություն է կազմում նաև կորեկը: Կարելի է ենթադրել, որ Տիգրանակերտի գյուղատնտեսական գոտում առաջնային դերը պատկանում էր հացահատիկայինների մշակությանը, թեև

⁴ «Պատմություն Աղուանից աշխարհի» աշխատության մեջ, որի առաջին և երկրորդ մասերը պարունակում են աշխարհատեղծումից մինչև Է. դարի կեսերի դեպքերը, հեղինակել է Է. դարի պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացին, հետագայում արդեն «Աղուանից աշխարհի»-ի պատմությունը համարել ու շարադրել է Ժ. դարի պատմագիր Մովսես Դասխուրանցին, որի գրչին է պատկանում երրորդ գիրքն ամբողջությամբ:

⁵ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ., Ժ. դար, գիրք Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 38:

⁶ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախումբը Լ.Ղ.Հ Ասկերանի շրջանում 2005 թ. վավերացրել է քաղաքի ավերակները և 2006 թվականից ի վեր իրականացնում է Տիգրանակերտ քաղաքի պեղումները: 2006-2015 թթ. պեղումներով բացվել են քաղաքի անտիկ Ամրացված թաղամասի Միջնաբերդի վերին հատվածը, Միջնաբերդը թաղամասից բաժանող 83 մ երկարություն ունեցող պարիսպ-հենապատը, նույն թաղամասի հարավային պարիսպների մոտ 450 մ ձգվող ժայռափոր հիմքերը, հյուսիսային պարիսպների մինչև 5 մ բարձրություն ունեցող և մոտ 272 մ ձգվող հատվածը, հարավային պարսպի նորահայտ մոտ 40 մ հատվածը, Կենտրոնական թաղամասի վաղբրիստոնեական հրապարակը՝ զույգ եկեղեցիներով, խաչակիր մոնումենտալ կոթողի մնացորդներով և վաղբրիստոնեական տապանաբակով հանդերձ: Հայտնաբերվել և պեղվել են քաղաքի անտիկ առաջին թաղամասը, ժայռափոր հնձանը, արքայական աղբյուրներին կից ջրավազանը: Մասնակիորեն պեղվել են անտիկ կարասային դամբարանադաշտերից մեկը (Արևելյան դամբարանադաշտ), ԺԺ. դարում կառուցված Փոստային կայանի մնացորդները:

⁷ Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Ա. Ժամկոչյան, Ռ. Վարդանյան, Ի. Կարապետյան, Տ. Վարդանեսովա, Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները (2005-2009 թթ.), Հնագիտական ուսումնասիրությունները Արցախում 2005-2010 թթ., Ստեփանակերտ, 2011, էջ 7:

⁸ Տիգրանակերտ քաղաքի հնաբուսաբանական նյութերի հետազոտությամբ զբաղվում է արշավախմբի անդամ, հնաբուսաբան Ռոման Հովսեփյանը, որին շնորհակալություն ենք հայտնում նյութի տրամադրման համար:

ոչ պակաս առաջնային և կարևոր դեր ունեն հալածողությունը, ինչի մասին վկայում են պեղումներից հայտնաբերված մրգերի կորիզները: Տիգրանակերտից հայտնաբերված հնաբուսաբանական նյութը թույլ է տալիս ենթադրել, որ անտիկ շրջանում գարու մշակումը գերակշռում էր ցորենի նկատմամբ, իսկ արդեն ԺԱ. դարից սկսած (ըստ Վաղբրիստոնեական թաղամասի տվյալների)՝ հացահատիկայինների տոկոսային հարաբերությունը փոխվում է հագուտ ցորենի⁹:

Տիգրանակերտի վաղբրիստոնեական թաղամասի պեղումների ժամանակ գտնված մեծաթիվ և զանազան հնագիտական իրերի մեջ, որոնք թվագրվում են Ե.-Ձ. դարերից մինչև ԺԳ. դարի երկրորդ կես, զգալի քանակությամբ են կազմում նաև գյուղատնտեսությանը՝ երկրագործությունը, այգեգործությունը, ինչպես նաև անասնապահությանն առնչվող հնագիտական գտածոները:

Այս գտածոների մեջ հատկապես աչքի են ընկնում վարող գործիքների՝ թվով չորս երկաթե խոփերը:

Ինչպես հայտնի է, հողամշակության աշխատանքների առաջնային փուլերն են հերկը և ցանքը: Գութանի և արորի երկաթե խոփը (արորի և գութանի ու դրանց ենթատեսակների կիրառումը հաճախ կախված էր հողի տեսակից և որակից) ճեղքում էր հողը, փորում, փխրեցնում, շրջում և ակոս բացում: Սովորաբար հարթավայրերում, ուր բնական և արհեստական արգելքներ չկային, արտը վարում էին երկարությամբ՝ առանց մասերի բաժանելու: Հաճախ կատարում էին նաև կրկնավար, այսինքն՝ հողը երկրորդ անգամ էին ամբողջությամբ հերկում մոլախոտերը հեռացնելու, ակոսը լայնացնելու կամ էլ հողը փխրեցնելու համար¹⁰: Արորի կամ գութանի առավել կարևոր բաղադրիչն էր հանդիսանում երկաթե խոփը: Այն գութանի կամ արորի երկաթե շեղբ-կտրիչն է, որը մտնում էր հողի մեջ և ճեղքում այն: Ըստ ընդունված դասակարգման՝ խոփերը բաղկացած են առջևի սուր կտրող հատվածից և կոթառից, որի միջոցով դրանք ամրացվում էին արորի կամ գութանի ներքին հաստ փայտե ձողի ծայրին, որը կոչվում էր առատամ: Խոփի կտրող թևերը (աջ և ձախ սուր ելուստները)

⁹ Ռ. Հովսեփյան, Տիգրանակերտի անտիկ և միջնադարյան բուսական տնտեսությունն ըստ 2013 թվականի հնաբուսաբանական հետազոտության. Արցախի Տիգրանակերտի 2013 թ. հնագիտական պեղումների հիմնական արդյունքները, գիտական հաշվետվություն, կազմեց Արցախի հնագիտական արշավախմբի ղեկավար Հ. Լ. Պետրոսյանը, էջ 42 (ձեռագիր):

¹⁰ Վ. Հ. Բղոյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 290-295:

երբեմն անվանում էին «ականջ»¹¹: Սովորաբար խոփերը լինում էին սեպաձև, բաձաձև, եռանկյունաձև, ունենում էին տարբեր ենթատեսակներ և չափեր: Գուլթանի խոփերը, ի տարբերություն արորների, ասիմետրիկ էին, մեկսայրի, ունեին ձևիչներ և կարողանում էին շրջել հողը:

Հայկական ազգագրությունից տվյալների համաձայն՝ արորները և գուլթանները բաժանվում էին երեք հիմնական խմբի, որոնցից մեկը՝ Սյունիք-արցախյանն էր¹²:

Խոփերից առաջինը գտնվել է 2011 թ. առաջին բազիլիկ տաճարի հյուսիսային բակի պեղումների ժամանակ՝ ԺԲ.-ԺԳ. դդ. թվագրվող բնակելի-տնտեսական սենյակի հատակին (ՀԾ 123 քառակուսի, խորությունը՝ 2,3 մ)¹³: Այն ունի երկարացված, առջևի հատվածում փոքր-ինչ իջեցված տափակ սեպի տեսք: Կոթառը լայն է, պատերը բավականին հաստ են, ինչը վկայում է, որ խոփն ամրացվել է բավականին հաստ և պինդ առատամին: Կոթառն ունի երկաթե օղակ, որով խոփն ավելի ամուր կերպով էր ամրացվում առատամին: Խոփի երկարությունն է 30 սմ, լայնությունը՝ 9.5 սմ, կոթառի լայնքը՝ 10 սմ: Կոթառի երկարությունը, որով միանում է առատամին, կազմում է 10.5 սմ: Դատելով երկաթե խոփի չափից՝ սրա աշխատանքի ժամանակ բացված ակոսը կազմում էր մոտ 30 սմ (նկ. 3): Խոփը պատրաստելու համար դարբինն օգտագործել է երկաթի հաստ ուղղանկյուն թերթ, որի մի մասին տվել է կոթառի տեսք, իսկ մնացած մասի եզրերը ծռել ու ծալել է հիմնամասին, շիկացրել և կռել, որի արդյունքում աշխատող սայրն ավելի հաստ ու ամուր է ստացվել: Խոփի բանող սուր հատվածը ծալումներով ամրացնելու մեթոդը, ինչպես ցույց է տալիս ազգագրական նյութի դիտարկումը, լայնորեն կիրառվում էր Սյունիք-արցախյան վարող գործիքների խոփերի պատրաստման պրակտիկայում (նկ.4)¹⁴:

Ըստ երևույթին, այս խոփը կիրառվում էր հողի փխրեցման համար. սեպաձև սայրն անցնելով արդեն բացված ակոսով (ակոսը բացում էր սուրանկյուն սայր և թևեր ունեցող արորի խոփը կամ ասիմետրիկ գուլթանի խոփը)՝ այս տիպի խոփը ավելի էր խորացնում և փխրեցնում հողը,

¹¹ Վ. Հ. Բդոյան, նշվ. աշխ., էջ 161-163, 184-185:

¹² Վ. Հ. Բդոյան, Հայկական բրոնզի և վարդ գործիքները XIX դարում, Նյույորք Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության, Երևան, 1964, էջ 121-122, տխ. VII. Վ. Հ. Բդոյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, էջ 173:

¹³ Պետող հնագետներ Հ. Պետրոսյան, Տ. Վարդանեսյան:

¹⁴ Վ. Հ. Բդոյան, նշվ. աշխ., էջ 216:

ինչը Արցախյան դաշտավայրի չոր կլիմայական պայմաններում առավել խոնավություն էր ապահովում:

Վաղքրիստոնեական թաղամասի պեղումների ժամանակ (Hb 125 քառակուսի, 0.80 մ. խորություն) գտնվեցին ևս երկու խոփերի բեկորներ¹⁵: Առաջինի երկարությունը կազմում է 40 սմ, լայնությունը վերևի լայն հատվածում՝ 24 սմ, ներքևի սրացող հատվածում՝ 14 սմ: Հաջորդ խոփի երկարությունը կազմում է 29,5 սմ, ընդհանուր լայնությունը՝ 28 սմ, կոթառի լայնությունը՝ 6,5 սմ (նկ. 5, 6): Ըստ տեղամասի չերտագրության՝ դրանք թվագրվում են ԺԲ.-ԺԳ. դարերով:

Այս երկու խոփերն էլ սուրանկյուն ականջավոր են, որոնց ականջները կամ սուր ելուստները միանում են առատամի մեջ մտնող կոթառին: Խոփերը միջին մասում ունեն ընդգծված երկթեքություն: Խոփերի ականջների (կտրող սուր թևերի) առկայությունը թույլ էր տալիս աշխատանքի ժամանակ կտրատել խոտը, մոլախոտերը, իսկ առջևի սուր հատվածով ճեղքել հողը: Ինչպես վերը նկարագրված առաջին խոփը, այս երկու խոփերն էլ պատրաստված են դարբնոցային եղանակով, երկաթի մեկ ուղղանկյուն թիթեղից՝ կռման և կտրատման միջոցով:

Ըստ ազգագրական տվյալների՝ այս տիպի խոփերին նմանություն ունեցող խոփերն Արցախում ծառայում էին հիմնականում հերկելու համար և հանդիսանում էին վեսկու խոփեր, որոնց լծում էին 3-6 զույգ եզ: Սրանք օգտագործում էին նաև ցանքի ժամանակ և, ըստ Վ. Բդոյանի, հանդիսանում էին նախագութանի դեր ունեցող վեսկիների խոփեր¹⁶:

Տիգրանակերտից հայտնաբերված չորրորդ խոփը գտնվել է 2007 թ. հետախուզական պեղումների ժամանակ¹⁷: Այն բահաձև է և ըստ չերտագրության՝ թվագրվում է Թ.-ԺԱ. դարերով (նկ. 7, 8): Առջևի հատվածում այն կլորավուն է և ունի բահի ուսեր հիշեցնող թևեր: Ենթադրելի է, որ սկզբնապես այս խոփն ունեցել է ավելի մեղմ արտահայտված սուր հատված: Խոփը պատրաստված է երկաթե մեկ թիթեղից դարբնոցային եղանակով՝ երկաթի շիկացման, կռման, կտրատման միջոցով:

¹⁵ Պետրոսյանի, Հ. Պետրոսյանի, Ս. Վարդանեսովայի և Ն. Երանյանի, մաքրումը և վերականգնումը՝ Ա. Մարտիրոսյանի:

¹⁶ Վ. Հ. Բդոյան, նշվ. աշխ., էջ 184:

¹⁷ H. Petrosyan, L. Kirakosyan, V. Safaryan, A. Zhamkochyan, R. Vardanyan, I. Karapetyan, T. Vardanesova, The discovery and first results of archaeological investigation of Tigranakert in Artsakh, 2005-2009, Archaeology of Armenia in Regional Context, Yerevan, 2012, p. 227.

Ըստ ազգագրական տվյալների՝ առջևից օվալաձև տեսք ունեցող խոփերը կիրառվել են հողերի կրկնակի մշակման համար¹⁸: Ա. Վ. Կիրյանովի կարծիքով՝ բաձաձև վերջավորությամբ խոփերը Հին Ռուսիայում կիրառվում էին անտառատափաստանային շրջանների անմշակ հողերի մշակման համար¹⁹: Ուշագրավ է, որ հռոմեական աղբյուրներում հիշատակվող խոփերն ունեին բաձի տեսք, առջևում սուր էին, կարող էին շրջել հողը և կիրառվում էին խոպան հողերի մշակման համար²⁰:

Ըստ ազգագրական նյութի՝ բաձի ուսեր ունեցող խոփերը կիրառվում էին հողի հերկման ժամանակ, թեև դրանք առջևում սուր էին և իրենց արտաքին տեսքով փոքր-ինչ տարբերվում էին մեր օրինակից²¹:

Հայաստանում երկաթե խոփեր գտնվել են նաև Անիի²², Դվինի²³, Զվարթնոցի²⁴ պեղումներից: Սրանց էական տարբերությունը Տիգրանակերտից հայտնաբերված խոփերից այն է, որ դրանք մեկսայրի են, ասիմետրիկ, ունեն ձևիչներ և շրջում էին հողը, ինչը բնորոշ էր արդեն գոթականներին: Տիգրանակերտյան խոփերն իրենց տեսքով, աշխատանքային որակներով ավելի համապատասխանում էին արորների խմբին, ընդ որում՝ դատելով խոփերի որոշ տարբերություններից՝ նախատեսված էին տարբեր աշխատանքների համար:

Արցախում կիրառվող հողամշակութային գործիքների, սրանց անվանումների, ինչպես նաև հողամշակութային հետ կապված տարբեր տերմինների մասին պատկերացում ենք կազմում վիմագրերի միջոցով, որոնցում հաճախ խոսվում էր այս կամ այն վանքին հողերի նվիրաբերության մասին: Այսպես, Գանձասարի վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ տաճարի ներքուստ հյուսիսային պատի 1240 թվականի Հասան Զալալ Դոլայի շինարարական արձանագրության մեջ կարդում ենք. «...հոգացաք զպէտս միաբանիցս գեղաւրայս Մաչեղ, Հարջանտուս, Բոլորքոչն մեկ լուծ խաչի-

¹⁸ Г. Д. Джавадов, Народная земледельческая техника Азербайджана (историко-этнографическое исследование), Баку, 1989, с. 87-88, таб. XVIII-XX.

¹⁹ А. В. Кирьянов, История земледелия новгородской земли X-XV вв. (по археологическим материалам), Труды Новгородской археологической экспедиции, т. II, Москва, 1959, с. 344.

²⁰ И. Т. Кругликова, Сельское хозяйство Боспора, Москва, 1975, с. 165.

²¹ Վ. Հ. Բդոյան, նշվ. աշխ., տախ. LXXVI, Զ, Է, էջ 185:

²² И. Орбели, Каталог Анийского музея древностей, С. Петербург, 1910, с. 115.

²³ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները I, Երևան, 1952, էջ 154:

²⁴ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, Երևան, 1958, էջ 42:

նաձոր...»²⁵: «Լուծ» տերմինը կիրառվում է նաև Գտչավանքի եկեղեցու Հյուսիսային պատին ներքուստ գտնվող արձանագրության մեջ. «Եկեղեցույս տուրինք... :Ա: լծո հող ի Տահիս, :Ա: լծո ի Տող, :Ա: ի Գաքս, :Ա: ի Մոխենիսն...»²⁶: Իսկ Արցախի Մեծարանից վանքի արձանագրություններից մեկում հանդիպում ենք «կիսավար» տերմինին. «Ես, Գրիգոր, որդի Սմայատա, միաբանեցա տանս Մեծարեանց յառաջնորդութեանս տր. Սարգսի եւ տր. Վարդանի եւ տուրի սբ. Նշան եւ Աւետարան եւ :Ա: կիսավար իւր հողով ի Մեղրենիսն...»²⁷:

Հստ այս վիճաբերի՝ որպես հողի չափման միավոր հանդես էին գալիս «լուծ», «օրավար» եզրերը, որոնք իրենց համապատասխան անվանումներն ունեին նաև հարևան երկրների տերմինաբանությունում²⁸:

Միջնադարյան խոփերի մասին պատկերացում են տալիս ԺԵ.-ԺԸ. դդ. թվագրվող այն տապանաքարերը, որտեղ երկրագործական աշխատանքի տեսարաններ են պատկերված և մասնավորապես՝ գութան և գութանավար: Այսպիսի պատկերներում գութանները ներկայացված են իրենց կառուցվածքային բոլոր մանրամասներով²⁹: Այս խոփերը (ինչպես Արցախի Աղին նահատակ սրբավայրից (նկ. 9), Ավետարանոց (Չանախչի) գյուղից, Արծվանիկից, Խնձորեսկից, Տոլորսից, Անգեղակոթից, Նորատուսից, Բջնիից և այլն) հիմնականում մեկսայրի են, ասիմետրիկ, ունեն ձևիչ (գութանի վրա խոփից առաջ շեղակի գրված երկար դանակ, որը կտրում էր հողը), ինչը բնորոշ էր գութաններին և ոչ արորներին կամ նախագութաններին³⁰: Նման պատկերներով տապանաքարերը հատկապես տարածված էին Սյունիքում (Սիսիանի և Գորիսի շրջաններ), Գեղարքունիքում

²⁵ «Դիվան հայ վիճագրության, պրակ V, Արցախ», կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 38:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 183. **Ա. Հակոբյան**, Գտչավանքի շինարարական արձանագրությունը և հարավային Արցախի եպիսկոպոսության սահմանները, ՀԱ, 1999, հունվար-դեկտեմբեր 1-12, Վիեննա, 1999, էջ 261:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 13:

²⁸ **Լ. Հ. Բաբայան**, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դարերում, Երևան, 1964, էջ 123. **И. П. Петрушевский**, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв., Москва-Ленинград, 1960, с. 209:

²⁹ **Ս. Գ. Բարխուդարյան**, **Գ. Հ. Կարախանյան**, Հայկական գերեզմանական հուշարձանները և նրանց քանդակները, ՊԲՀ, 1959, թ. 4, էջ 199:

³⁰ **Վ. Հ. Բդոյան**, նշվ. աշխ., տալիս., LXXI գ, դ, տալիս., LXXIV ա, բ, գ, էջ 178-184. **Գ. Հ. Կարախանյան**, Հայաստանի միջնադարյան կենցաղային քանդակները (XV-XVI դդ.), ԼՀԳ, 1975, թ. 8, էջ 33-35:

(Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ³¹), Արցախում. այսինքն՝ այստեղ պատկերված են Սյունիք-արցախյան տիպի վարող գործիքներ:

Այգեգործություն. Տիգրանակերտի պեղումների հնաբուսաբանական նյութը թույլ է տալիս խոսել այգեգործության զարգացման և նրա բնագավառների մասին: Այսպես, քաղաքի պեղումների ժամանակ գտնվել են խաղողի, նռան, թզի, սալորի, ընկուզղի կորիզներ³²: Տիգրանակերտի այգեգործական, տվյալ պարագայում՝ խաղողագործական մշակույթի հետ կողմնակիորեն առնչվում են քաղաքի կենտրոնական թաղամասում բացված Ե.-Ջ. դարերի քրիստոնեական բազիլիկիայի շքամուտքերի խոյակները՝ այգային և խաչային պատկերազրույթյամբ³³: Այստեղ պատկերված են խաղողի ողկույզներ, որոնց ուղեկցում են շրջանի մեջ ներառված հավասարաթև խաչերը, որտեղ խաչը նույնացվում էր Քրիստոս որթի հետ և հանդես էր գալիս որպես կենաց ծառ, որը կազմակերպում է ողջ տիեզերքը: Խաչն ընկալվում էր որպես սրբազան մի հնձան, որի վրա ճգմվում էր Քրիստոս-խաղողը (նկ.10,11)³⁴:

Միջնադարյան Արցախի այգեգործության մասին հակիրճ վկայություն է պարունակում Ժ.Գ. դարի անանուն պարսկալեզու հեղինակի «Աջաիբ ադ-դունիյա» («Աշխարհի զարմանալիքները») աշխատությունը³⁵:

Նկարագրելով Խաչենը՝ հեղինակը նշում է, որ այն դժվարամատչելի նահանգ է (վիլայեթ) լեռների և անտառների միջև, պատկանում է Առանի երկրամասերին և բնակեցված է հայերով: Նրանք ունեն հզոր ամրոց:

³¹ Վարդենիսի շրջանը միջին դարերում համապատասխանում էր Սոթք գավառին, որը Թ. դարի կեսերից սկսած մտնում էր Արցախի, իսկ ավելի ճիշտ՝ Վերին Խաչենի կազմի մեջ և միացվել էր Սահլ Սմբատյան իշխանի կողմից: Ժ.Գ.-Ժ.Ջ. դդ. Սոթքի տներն էին Դուփյանները, ուստի այս պարագայում կարող ենք նշել, որ Վարդենիսի շրջանի տապանաքարերում պատկերված են նաև հենց Արցախի բնորոշ գույքանները:

³² Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Ի. Կարապետյան, Ա. Գաբրիելյան, Տ. Վարդանեսովա, Ռ. Հովսեփյան, Արցախի Տիգրանակերտի 2012 թ. հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները, Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2011-2012 թթ., Ստեփանակերտ, 2015, էջ 91-93:

³³ Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Ի. Կարապետյան, Ա. Գաբրիելյան, Տ. Վարդանեսովա, Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները (2005-2009), Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010 թթ., Ստեփանակերտ, 2011, էջ 11-12:

³⁴ Անդ:

³⁵ Н. Д. Миклухо-Маклай, Географическое сочинение XIII века на персидском языке (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении), Институт востоковедения, т. IX, Москва-Ленинград, 1954, с. 49.

Այնտեղի ապրանքներ են հաճելի գինիները, բուրավետ խնձորները, խաղողը և քաղցր նուռը³⁶:

Արցախի մի շարք վիմագրերում հանդես է գալիս «մատաղիս» բառը: Այդ բնագրերից հնագույնը ծագում է Խաղարի վանքից, որտեղ կարդում ենք. «Ի :ՈԾԳ: [1204] Թուխս, ես՝ տէր Յոհանէս շինեցի զեկեղեցիս եւ ժողովեցի զխաչ, եւ զգիրք, որ ի սմա, եւ արկի զՋոթացն այգին եւ զմատաղիսն բազում աշխատութեամբ»³⁷: «Մատաղիս» բառի մյուս հիշատակությունը հանդիպում ենք Վաղուհասում. «Թիւն :ՈԿԵ: [1216] ես՝ Սակո, որդի Վախտանգա կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ ած հոգոյն եւ ետու զԹղեկեա այգին իւր հողով և կատապանաւ և Եգնանոտի երկիրն ի Սուրբ Գրիգոր Բերդաձորո և զԲախերին մատաղիսն և Ճաքեցոնց երկիրն եւ :Ա: Ջաղաց ի ժամատուն»³⁸: Երրորդ հիշատակությունը գտնում ենք նույն Խաղարի վանքի գլխավոր եկեղեցուն կից մատուռի հյուսիսային պատին՝ արտաքուստ Դոփ Զաքարյանի թողած նշանավոր շինարարական արձանագրութան մեջ. «Թիւն :ՈՀԴ: [1225] ես՝ Դոփս, դուստր Սարգսի, քոյր Զաքարէի և Իւանէի շինեցի զգաւթիս եկեղեցոյս և զմատուռս եւ տվի զաւետարանս եւ Յանբակուց երկիրն եւ զիմ Հակուդենայ մատաղիսն յեկեղեցիս»³⁹:

«Մատաղիս» բառի բառաքննության համար պետք է նկատի ունենալ նրա «մատաղ» արմատը, որն արտահայտում է մատղաշ, փափուկ, դեռատի, մատաղահաս իմաստները: Այս բառը կարող է նշանակել նաև մատղաշ, նորատունկ շիվեր, վագեր, որթեր⁴⁰: Ըստ Թ. Ավդալբեգյանի՝ «մատաղիս»-ը պետք է հասկանալ «նորատունկ այգի, նորք, մատնարկ»⁴¹: «Մատնարկ» բառը հանդիպում է ԺԲ.-ԺԳ. դդ. վիմական հուշարձաններում (Հոռոմայր 1201 թ., Սանահին 1234 թ.) մի քանի անգամ: Ըստ Ս. Ավագյանի՝ «մատնարկ» բառը կազմված է «մատն» բառից, որը հանդես է գալիս իր երկրորդ նշանակությամբ, այն է՝ «խաղողի որթ, շիվ, ճյուղ» և «արկ»՝ արկանել, որը նշանակում է «շինել, հորինել, հաստատել, կառու-

³⁶ Н. Д. Миклухо-Маклай, նշվ. աշխ., էջ 204-205. Аджайб ад-дуниа (Чудеса мира). Критический текст, перевод с персидского, введение, комментарии и указатели Л. П. Смориной, Москва, 1993, с. 199. Абдул-Керим Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана, Баку, 1956, с. 49-50:

³⁷ Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, Երևան, 1978, էջ 199. Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ, էջ 121:

³⁸ «Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ», էջ 114-115:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 127:

⁴⁰ Ս. Ա. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 200-201:

⁴¹ Թ. Հ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 317:

Նկ. 1

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

- Նկ. 1. Հատված Տիգրանակերտի պարիսպներից
 Նկ. 2. Կենտրոնական թաղամասի ընդհանուր տեսարանը
 Նկ. 3. Մեպան լերկաթե խուի
 Նկ. 4. Մեպան լերկաթե խուի
 Նկ. 5. Սուրանկյուն ականջավոր խուի
 Նկ. 6. Սուրանկյուն ականջավոր խուի
 Նկ. 7. Բահան խուի
 Նկ. 8. Բահան խուի

Նկ. 9

Նկ. 10

Նկ. 11

Նկ. 12

Նկ. 13

Նկ. 14

Նկ. 9. Գութանավարի տեսարան, Աղին նահատակ սրբավայր

Նկ. 10. Խոյակ

Նկ. 11. Խոյակ

Նկ. 12. Ցաքատ

Նկ. 13. Ցաքատի բռնակ

Նկ. 14. Հատված ջրանցքից

ցել»։ Ստացվում է, որ «մատնարկ» բառը հանդես է գալիս «նոր հորինված, չինված հաստատված մատներ կամ խաղողի վազեր, չիվեր, խաղողի նորատունկ այգի, նորք» իմաստներով⁴²։ «Այգի» բառը վիմագրերում կիրառվում էր «խաղողի պարտեզ, խաղողի որթ» իմաստներով. «Պարտեզ՝ ուր խիտ առ խիտ տնկեալ իցեն որթք խաղողոյ»⁴³։

Այսպիսով՝ Արցախի վերոհիշյալ վիմագրերում «մատաղիս» բառը հանդես է գալիս «նորատունկ այգի, խաղողի նորատունկ այգի» իմաստներով։ Դատելով բովանդակությունից՝ որոշ արձանագրություններում, ըստ երևույթին, խոսվում է արդեն գոյություն ունեցող այգու և նորատունկ այգու՝ մատաղիսի մասին. «Թիւն :ՈԿԵ: [1216] ես՝ Սակու, որդի Վախտանգա կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ ած հոգո իմո եւ ետու զԹղեկեա այգին իւր հողով և կատապանաւ և Եզնանոտի երկիրն ի Սուրբ Գրիգոր Բերդաձորո և զԲախերին մատաղիսն և Ճաքեցոնց երկիրն եւ :Ա: Ջաղաց ի ժամատուն»⁴⁴։

Այգեգործություն մասին է վկայում պեղումներից հայտնաբերված ցաքատը (Hց 121 քառակուսի, 2.80 մ խորություն, թվագրվում է ԺԲ.-ԺԳ. դարերով)⁴⁵։ Այն բռնակի հետ միասին ունի 22,5 սմ երկարություն։ Ցաքատը ունի կեռքիթ սայր, ինչպես Գառնիի⁴⁶ պեղումներից հայտնաբերված օրինակը։ Ցաքատի պոչուկը, որի վրա հագցվում էր բռնակը, երկար չէ և ունի մոտ 3 սմ լայնություն, իսկ ամենալայն հատվածի լայնությունը կազմում է 4 սմ։ Պոչուկին ամրացված է եղել փայտե բռնակ, որից պահպանվել է մի փոքրիկ հատված։ Ընդ որում՝ փայտե բռնակը ամրացված է եղել գամի միջոցով, որի անցքը երևում է փայտե բռնակի՝ դեպի սայրը նայող կոտրված հատվածում (նկ.12,13)։

Ցաքատները պատրաստվում էին դարբնոցային պայմաններում սառը մշակման եղանակով։ Ծեծման համար վերցնում էին երկաթե ձող, որը շիկացնում էին՝ տալով սայրի ձև, այնուհետև հանգիստ, համաչափ տաքացնում էին և միայն դրանից հետո կռում պոչուկը՝ բռնակի ամրացման համար։ Այնուհետև բռնակը կրկին շիկացնում էին և ծակում⁴⁷։ Այս

⁴² Ս. Ա. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 201-203։

⁴³ ՆՀԲ, Վենետիկ, 1836, հ. Ա., էջ 80,

⁴⁴ «Դիվան հայ վիմագրության, Արցախ», էջ 114-115։

⁴⁵ Պետրոս հնագետներ Հ. Պետրոսյան, Տ. Վարդանեսյան։

⁴⁶ Հ. Լ. Պետրոսյան, Գառնի IX-XIV դարերում, Երևան, 1988, էջ 39, աղ. 15/2։

⁴⁷ В. Е. Артилаква, Железообрабатывающее ремесло древней Грузии, Тбилиси, 1976, с. 75.

ցաքատը շատ նման է Դվինից⁴⁸, Հանդաբերդի վանքից⁴⁹, Բերքաբերից⁵⁰ հայտնաբերված ցաքատներին:

Ցաքատները կամ հատոցները սովորաբար կիրառվում էին ծառերի ճյուղերը կտրելու, էտելու, ինչպես նաև խաղողի այգիների հետ տարվող աշխատանքների ժամանակ, այլ կերպ ասած՝ նախատեսված էին հիմնականում այգեգործական աշխատանքների համար: Արցախում նման ցաքատները այսօր էլ լայնորեն օգտագործվում են նաև անտառում փոքր ծառեր և թփեր հատելու համար: Ուշագրավ է Ներսես Շնորհալու հետևյալ վկայությունը «Թուղթ ընդհանրականում»։ «Այլև հատանելոյն օրինակ զանազանեալ է իւրաքանչիւր տնկոցն սեռից առ իմաստունսն յայնոսիկ, զի զոմանս հուպ յարմատսն և զայլսն ի բացեայ հատանեն, յոմանս՝ սակաւ զուռսն, և ի կէս՝ յոյրվագոյնս թողուն, և այս ամենայն՝ որպէս զի յաճախագոյնս պտղաբերեսցեն և յոլովս զգինւոյն չափոյ աճեցուսցեն զթիւս»⁵¹: Այգեգործություն մեջ ցաքատների կիրառություն մասին պատկերացում են տալիս նաև հայկական մանրանկարները, որտեղ պատկերված այգեգործական աշխատանքների ժամանակ ճյուղերը կտրատելու կամ էտելու համար կիրառում են ցաքատներ⁵²:

Տիգրանակերտից հայտնաբերված ցաքատը նախատեսված է եղել առաջին հերթին այգեգործական աշխատանքների համար և, դատելով ոչ մեծ չափերից, կարող էր կիրառվել թե՛ խաղողագործության մեջ՝ խաղողի թարմաները, ողկույզները կտրելու, բերքը հավաքելու համար, և թե՛ բերքատու ծառերին հետևելու, ինչպես նաև թփեր, ճյուղեր հատելու համար, ինչպես Հանդաբերդի վանքի պեղումներից հայտնաբերված ցաքատը⁵³:

Ոոռզում. Շոգ և չոր կլիմա ունեցող Տիգրանակերտում լինում են քիչ քանակությամբ տեղումներ, ուստի երկրագործության զարգացման համար առաջին և գլխավոր նախապայմանը արհեստական ոռոգումն էր: Ինչպես արդեն նշվել է, Տիգրանակերտը հիմնադրվել էր խաչենագետի

⁴⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Ա. Քալանթարյան, Դվին 2. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973-1980), Երևան, 2002, աղ. 57/3:

⁴⁹ Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքը և նրա պեղումները, Երևան, 2009, էջ 86-87, նկ. 98բ:

⁵⁰ Г. С. Есаян, Материальная культура бассейна реки Агстев в развитом средневековье, Ереван, 1992, с. 54, таб. 16, рис. 6.

⁵¹ Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, աշխատասիրությամբ Է. Մ. Բաղդասարյանի, Երևան, 1995, էջ 80-81:

⁵² Ա. Գևորգյան, Արիեստներն ու կենցաղը հայկական մանրանկարներում, Երևան, 1978, աղ. III, նկ. 3:

⁵³ Հ. Լ. Պետրոսյան, Լ. Վ. Կիրակոսյան, Վ. Ա. Սաֆարյան, նշվ. աշխ., էջ 86-87:

աջ ափին և տարածվում էր Վանքասար լեռան հարավարևելյան ներքնալանջին և դրան կից գոգավորության վրա՝ Արքայական աղբյուրների հարևանությամբ⁵⁴: Սա առաջին հերթին պայմանավորված էր սակավաջուր Արցախյան հարթավայրում գտնվող քաղաքը բավարար քանակությամբ խմելու ջրով ապահովելու մտահոգությամբ:

Տիգրանակերտ քաղաքի շրջակայքի պեղումների ժամանակ 2006 թվականին հայտնաբերվել և մասամբ պեղվել է ժայռափոր մի ջրանցք, որն սկիզբ էր առնում Խաչենագետից, անցնում քարայրային-պաշտամունքային համալիրի անմիջապես ստորոտով և թեքվում դեպի Տիգրանակերտ (նկ. 14)⁵⁵: Պահպանվել է այս ջրանցքի մոտ 300 մ երկարությամբ ժայռափոր հատվածը, որն ունի նաև թունելային մասեր: Շատ հավանական է, որ ջրանցքը կապ է ունեցել Տիգրանակերտ քաղաքի և նրան կից գյուղատնտեսական հատվածի ջրամատակարարման հետ: Զրանցքի պատերի վրա պահպանվել են Թ.-ԺԱ. դդ. խաչապատկերներ⁵⁶: Այս ջրանցքը ամբողջությամբ չի պեղվել, ուստի վերջնական եզրահանգումներ կատարել նրա դերի, կառուցման ժամանակի, տարածման և զգորության մասին դեռևս վաղ է:

Եզրակացություն. Այսպիսով, միջնադարյան Տիգրանակերտ քաղաքի տնտեսության մեջ կարևորագույն տեղ էր զբաղեցնում գյուղատնտեսությունը և առաջին հերթին՝ երկրագործությունն ու այգեգործությունը, ինչի համար քաղաքն ուներ բավականին նպաստավոր բնակլիմայական պայմաններ: Ցավոք, դեռևս դժվար է ասել, թե քաղաքի տնտեսական կշռում ինչպիսի տեղ ուներ գյուղատնտեսությունը՝ արհեստների և առևտրի հետ համեմատած: Այս հարցին հնարավոր կլինի պատասխանել միայն երկարատև պեղումների արդյունքում:

Միևնույն ժամանակ պեղումներից գտնված երկաթե խոփերը, ինչպես նաև հնաբուսաբանական նյութի մեջ հացահատիկայինների տեսակարար կշռի մեծությունը թույլ են տալիս նախապես եզրակացնել, որ թերևս միջին դարերում քաղաքում առաջնային տեղ էր զբաղեցնում հենց հացահատիկայինների մշակությունը, որին հետևում էր այգեգործությունն իր ճյուղերով: Իսկ պեղումներից գտնված խոփերի վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դրանք, ամենայն հավանականությամբ, պատ-

⁵⁴ Հ. Լ. Պետրոսյան, Արցախի Տիգրանակերտի 2013 թ. հնագիտական պեղումների նախնական արդյունքները, էջ 246:

⁵⁵ Հատակագծում կանաչ գույնով նշված է Տիգրանակերտի ջրանցքը:

⁵⁶ «Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները» (2005-2009 թթ.), էջ 14:

Կանոնաւ էին արորներէ խմբին, ընդ որոնց՝ մի մասը նախագործաններէ խումբէր էին՝ նախատեսված հողամշակութիւն տարբեր բնույթի աշխատանքներէ համար:

РЕЗЮМЕ

Часть артефактов, найденных в разные годы во время раскопок центрального квартала Тигранакерта, имеют очень важное значение для выяснения и восстановления экономической жизни средневекового города и, в первую очередь, его сельскохозяйственной культуры. Эти артефакты включают четыре лемеха от пашущих орудий, отличающиеся друг от друга размерами, формой, внешним видом и, следовательно, предназначались для разных этапов обрабатывания земли. С другой стороны, нахождение четырех плугов явно показывает первостепенное значение земледелия и обрабатывания зерновых в экономической жизни города, что подкрепляется и находками обуглившихся семян зерновых культур разных видов. Артефакты из раскопок включают также секач, ножи разного размера, карасы и. т.д., что предполагает развитие садоводства, виноградарства в средневековом Тигранакерте. Это доказывается также нахождением косточек разных фруктов и винограда.

SUMMARY

Some of the artifacts found during the excavations of the central district of Tigranakert are important for clarifying and restoring the economic life of the city and especially its agriculture in medieval period. These artifacts include four ploughshares of plowing tools, which differ from each other in size, shape, appearance and were used for different stages of land cultivation. On the other hand, finding of four ploughshares clearly shows the utmost importance of agriculture and corn cultivation in the economic life of the city, which is also supported by the findings of charred grains of different varieties. Artifacts found during the excavations also include a billhook, knives of various sizes, stoneware jugs etc., which assumes the development of horticulture and viticulture. This is also proved by finding of various seeds of fruits and grapes.

